

Світлана ЛЯШКО,

провідний наук. співробітник НБУВ,
канд. іст. наук

Історія Одеського (Новоросійського) університету крізь призму біографістики

Професори Одеського (Новоросійського) університету [Текст] : біогр. словник : в 4 т. / відп. ред. В. А. Сминтина, заст. відповід. ред. М. О. Подрезова; редкол.: Ю. А. Амброз, Т. В. Васильєва, І. С. Гребцова, Д. С. Іщенко, Н. Л. Олегович, В. Г. Полтавчук, Т. М. Попова, В. Д. Севастьянова, М. Я. Тихоненко, М. І. Чеснокова, Н. Г. Юргелайтис; упоряд. та бібліогр. ред. В. П. Пружина, В. В. Самодурова. – 2-е вид. – Одеса : Астропринт, 2005. – Т. 1 : Ректори. – 128 с.; Т. 2 : А – І. – 509 с.; Т. 3 : К – П. – 597 с.; Т. 4 : Р – Я. – 629 с.

Випускники Одеського (Новоросійського) університету [Текст] : енциклопед. словник / відп. ред. В. А. Сминтина; упоряд. та бібліогр. ред. М. О. Подрезова, В. П. Пружина, В. В. Самодурова. – Одеса : Астропринт, 2005. – Вип. 1. – 246 с.

Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова – один з найстаріших університетів України. Разом із Львівським, Харківським, Київським університетами він відіграв особливу роль у розвитку вищої освіти, що полягає у підготовці фахівців для різних сфер діяльності, формуванні освітянської системи та розвитку науки на півдні України. В сучасному світовому рейтингу Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова посідає почесне 48 місце серед провідних університетів більш ніж 180 країн світу. Багато представників професорсько-викладацького складу і вихованців університету становлять славу і гордість вітчизняної і світової науки, культури і освіти. Історія університету зафіксована в численних монографічних, наукових, науково-популярних працях, біографічних довідкових виданнях.

На українських землях, які входили до складу Російської, Австро-Угорської імперій, існувала давня традиція створювати історію, списки учнів, випускників, професорів, викладачів навчальних закладів до ювілейних дат. Для Імператорського Новоросійського університету вона була започаткована О. І. Маркевичем у 1890 р. виданням «Двадцатипятилетие Императорского Новороссийского университета. Историческая записка и академические списки»¹. У подальшому в університеті було підготовлено чимало довідкових видань². Традиція представляти через довідкові видання

кращих науковців вищих навчальних закладів Одеси в наш час була успішно продовжена Одеською науковою бібліотекою ім. М. Горького³.

Друге видання чотири томного біографічного довідника саме по собі є позитивним явищем (перше видання побачило світ у 2000 р.). Комплексне видання такого масштабу посідає особливе місце серед національних біографічних довідників, присвячених конкретному навчальному та науковому закладу, і є значним кроком у створенні повної, об'єктивної історії одного із провідних вищих навчальних закладів України – Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова.

Підготовка нового або доповнення і перевидання біографічного довідкового видання конкретного навчального закладу завжди пов'язані з появою нових імен, новими поглядами на оцінку діяльності і внеску конкретних осіб у розвиток навчального закладу та конкретних галузей наукових знань. Корпус біографічних довідкових видань, створених за час існування Одеського (Новоросійського) університету, збагачує педагогічну, наукову, культурну палітру України персоналіями.

Два ювілейні видання, присвячені Одеському (Новоросійському) університету, охоплюють персоналії ректорів, професорів та випускників університету за 140 років його існування. Видання підготовлені Одеським національним університетом ім. І. І. Мечникова і науковою бібліотекою університету під егідою Міністерства освіти і науки України накладом 1000 примірників кожне.

¹ Маркевич А. И. Двадцатипятилетие Императорского Новороссийского университета. Историческая записка и академические списки [Текст] – О. : Экон. Тип., 1890. – 734 с.

² Список студентов и посторонних слушателей Новоросийского университета за 1865/66 – 1904/05 гг.; Алфавитный список студентов Новоросийского университета 1914–1915 гг.; Історія Одеського університету (1865–2000) [Текст] / Л. О. Ануфрієв, С. О. Алпатов, Ю. О. Амброз [та ін.]; гол. ред. В. А. Сминтина. – О. : Астропринт, 2000. – 226 с.; Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова за роки незалежності України: 1991–2005 рр. [Текст] / гол. ред. В. А. Сминтина. – 2-е вид. – О. : Астропринт, 2005. – 552 с.

³ Вчені вузів Одеси : біобібліогр. покажчик / ОДНБ ім. М. Горького. – О., 1994–1995. Вип. 1 : природничі науки. 1865–1945. ч. 1 : Геологи. Географи [Текст] / упоряд. Л. М. Бурьян. – О., 1994. – 94 с.; Вип. 1 : природничі науки. 1865–1945. ч. 2 : Математики. Механіки [Текст] / упоряд. І. Е. Рикун. – О., 1995. – 107 с.; Вип. 1 : природничі науки. 1865–1945. ч. 3 : Хіміки [Текст] / упор. Т. І. Олейникова. – О., 1995. – 107 с.

У біографічних довідкових виданнях редакційна колегія, автори і укладачі вдало реалізували складне завдання – через персоналії стисло висвітлити широкий спектр інтелектуального, освітнього, наукового життя університету в різні періоди історії України. Водночас, великий обсяг двох видань (2109 сторінок) передбачає більш виважений, з методичної точки зору, підхід і застосування усіх існуючих у практиці створення біографічних довідкових видань усталених принципів і методів, які сформувалися у вітчизняній довідковій біографістиці.

Зокрема, довідник «Професори Одеського (Новоросійського) університету», за визначенням авторів, є біографічним словником, а довідник «Випускники Одеського (Новоросійського) університету» – енциклопедичним словником. Ця відмінність має полягати у типах та змісті статей, структурі та апараті видання. У рецензованих виданнях ця відмінність ніяк не відбита. Автор передмови «Історія університету в особах» В. М. Хмарський цілком слушно зазначає, що біографічний словник разом з «Історією Одеського університету» «є новим серйозним кроком у вивченні історії навчального закладу», та підкреслює особливість цього видання: «Подібний словник, який крім біографічної має й бібліографічну складову, справа не тільки нова, але й унікальна. Далеко не кожний навчальний заклад у Європі може представити себе у такий спосіб». Історія навчального закладу разом з біографіями його дійових осіб – «це формування нової традиції у презентації... навчального закладу – через написання історії Університету в особах» [с. 9].

Додамо від себе, що така практика в Європі та й Україні – поєднувати біографічні статті з бібліографією – має досить сталу традицію, до якої Імператорський Новоросійський університет долучився ще 115 років тому⁴. Але у вітчизняній практиці одночасне видання історії вишу і біографічного довідкового видання поки що поодинокі випадки. Статті до сучасних біографічних енциклопедичних довідкових видань, як правило, мають пристатейну бібліографію⁵. Зазначимо, що цей елемент апарату видання є обов'язковим для наукових видань, яким є рецензоване. Тому не варто підкреслювати його індивідуальність через наявність бібліографії.

Цілісного образу університету не можна створити без представлення щодо такої ключової посади, як ректор. Тому логічно, що перший том біографічного словника «Професори Одеського (Новоросійського) університету» присвячено його ректорам (1865–2005). Ректор тра-

диційно уособлює вищу адміністративну владу навчального закладу та репрезентує певні, домінуючі у ньому наукові школи. Історія будь-якого університету завжди буде неповною без уявлення про особу і особистий внесок кожного ректора у розвиток навчального закладу. Адже їхня діяльність визначає стратегії розвитку навчального закладу, вони також є носіями і гарантами найкращих університетських традицій. Короткі біографічні довідки знайомлять читача з 22 ректорами університету, які є представниками різних історичних епох і періодів.

Статті розміщені в хронологічному порядку за часом ректорства. Том супроводжується науково-довідковим та довідково-допоміжним апаратом, до яких входять: стаття «Від упорядника» (с. 4) та короткий нарис «Історія університету в особах» (В. М. Хмарський, с. 5–9), хронологічна таблиця ректорів, список використаної літератури з історії університету, список скорочень, іконографія.

Біографічні статті про ректорів університету в деяких випадках довільні за стилем викладу, також не уніфіковані за обсягом. Серед недоліків тому відзначимо також те, що і дефініції до персоналій подано в довільній формі. В деяких випадках до дефініції надано оціночні визначення «видатний» або «відомий». Автори та укладачі не завжди дотримуються усталених вимог до довідкових видань щодо подання бібліографії.

Томи 2–4-й біографічного словника присвячено професорам та викладачам університету, які працювали в ньому за 140 років його існування. Всього у 2–4 томах видання, за нашими підрахунками, розміщено біографічні статті та нариси майже на 530 осіб. Том 2 (А – І) містить 178, том 3 (К – П) – 187, том 4 (Р – Я) – 166 біографічних статей та нарисів.

Через біографії науковців, викладачів та вихователів одного із найдавніших вишів України висвітлюються всі періоди науково-освітньої і виховної діяльності та досягнення закладу. Сукупність біографічних матеріалів дає змогу розглядати їх як джерело вивчення історії Одеського (Новоросійського) університету, а персоналії – у професійному, соціологічному, культурологічному, історіографічному вимірах. Біографічні матеріали довідника сприяють поширенню і поглибленню досліджень в окремих наукових дисциплінах, вивченню їх розвитку, а також розвитку освіти і педагогічної діяльності на півдні України з другої половини ХІХ ст.

Над написанням нарисів та статей енциклопедичного словника працював великий авторський колектив. Професійні знання та використання потужного архівного матеріалу, різноманітних джерел дало змогу авторам створити неповторний індивідуальний творчий портрет великого колективу науковців, педагогів та вихователів університету. Авторами, укладачами, бібліографами довідкового видання проведено велику і копітку працю. Біографічні статті індивідуальні, але окремі з них за змістом і викладом досить довільні, різні за обсягами і стилем, обсягом бібліографії. На особливу увагу заслу-

⁴ Маркевич А. И. Двадцатипятилетие Императорского Новороссийского университета. Историческая записка и академические списки [Текст] – О. : Экон. Тип., 1890. – 734 с.

⁵ Див., напр.: Біографічний довідник завідувачів кафедр та професорів Національного медичного університету ім. О. О. Богомольця (1841–2001) [Текст] / І. М. Макаренко, І. М. Полякова – К. : Століття, 2001. – 208 с.

говують ті біографічні статті та нариси, які подаються вперше.

У вступній статті «Від упорядників» викладені деякі методичні підходи, які автори та укладачі застосовували при підготовці біографічних матеріалів. Зокрема, у ній вказано, що «біографічні статті написані на основі розробленої редколегією анкети, яка ґрунтується на теоретичних та науково-методичних рекомендаціях Інституту біографічних досліджень НБУВ». Приємно дізнатися, що напрацювання співробітників інституту знаходять практичну реалізацію у таких перспективних проектах, яким є рецензоване видання. Однак підкреслимо, що ця анкета розрахована тільки на отримання біографічних відомостей від сучасників (але сучасникам віддано лише близько 60 % обсягу томів). До словника включено професорів, які стояли у витоків університету (близько 13 %) та брали участь в науковому, навчальному та виховному процесах на різних факультетах наприкінці XIX – початку XX ст. (близько 27 %). За століттями кількість персоналій поділяється таким чином: XIX – 74; XIX–XX – 129; XX – 327. За якими критеріями і на яких підставах здійснювався відбір, визначалася кількість персоналій до кожного з періодів діяльності університету (Імператорський Новоросійський університет (1865–1920), Одеський університет народної освіти (1920–1933), Одеський державний (згодом Одеський національний) університет ім. І. І. Мечникова) у вступній статті, на жаль, не зазначено.

Судячи з дефініцій, до словника увійшли кращі представники таких наукових дисциплін та галузей знань: астрономи – 14, біологи (гідробіологи, мікробіологи, гідробіологи) – 21, богослови – 8, ботаніки (фізіологи, селекціонери, альгологи) – 17, геологи (геоморфологи, мінерологи) – 8, геодезисти – 1, географи – 14, гідрологи – 3, ґрунтознавці – 1, агрохіміки – 1, економісти – 9, зоологи – 15, палеонтологи – 1, історики – 59, криміналісти – 3, математики – 52, медики – 42, мікробіологи – 2, фізіологи – 2, фармацевти – 1, терапевти – 2, гістологи – 1, офтальмологи – 1, педіатри – 1, психологи – 6, механіки – 1, мовознавці – 28, філологи – 4, лінгвісти – 5, літературознавці – 20, славісти – 1, педагоги – 1, соціологи – 3, хіміки (біохіміки) – 48, фізики – 15, геофізики – 33, філософи – 13, юристи (правознавці) – 45.

Відсутність системи додатків і покажчиків, необхідних для багатотомних галузевих тематичних довідкових видань, ускладнює створення цілісного уявлення про розвиток навчального закладу, основу якого становлять факультети, кафедри та інші структурні підрозділи, не надають повноти представництва професорського складу за фахом, факультетами, кафедрами, лабораторіями тощо в різні періоди існування університету.

Щоб визначити належність професорів до конкретних факультетів і кафедр університету, треба по сторінках перегорнути усі три томи. Відзначимо, що в біографічних нарисах і довідках, статтях всі необхідні відомості про осіб надано, але відсутність сучасного

довідкового апарату ускладнює пошук необхідної інформації усередині томів. Для її отримання необхідно додатково мати поряд інше видання – «Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова за роки незалежності України»⁶.

В усіх статтях біографічного словника нема визначення «педагог», хоча специфіка видання його передбачає. Крім усталених визначень, існують досить дивні, наприклад: Бачинська О. А. – український історик (т. 2, с. 90–91), Бузук П. О. – український мовознавець (т. 2, с. 177–179), Болтенко М. Ф. – український історик (т. 2, с. 146), Ващенко В. П. – історик України (т. 2, с. 233–238), Хмарський В. М. – історик України (т. 3, с. 350–352). Досить часто дефініція має оціночний характер, наприклад: Цесевич В. П. – астроном, один з найвидатніших у світі дослідників змінних зірок, чл.-кор. УРСР.

Не завжди значення постаті в науковому світі збігається з обсягом біографічної статті. Наприклад: стаття «Топчів О. Г.» (географ, економіко-географ) займає 8 сторінок (т. 3, с. 246–253). А стаття про В. П. Філатова – офтальмолога, засновника української офтальмологічної школи, академіка АН УРСР, АМН СРСР – разом з бібліографією займає лише близько 2 сторінок (т. 3, с. 323–325). У деяких випадках порушено алфавіт, наприклад: Дяченко О. М., Дювернуа М. Л. (т. 1, с. 406–417).

Біографічні статті супроводжуються великою за обсягом бібліографією. Вона включає наукові здобутки, літературу та архівні матеріали. В сукупності бібліографічний блок дає змогу вивчати наукові досягнення кожної з репрезентованих галузей знань, а також історію науки й освіти України. Але, в деяких випадках, статті перевантажені бібліографічними посиланнями.

Одним із суттєвих недоліків біографічного довідкового видання ми вважаємо нечіткість структури видання, певну нечіткість критеріїв відбору персоналій (у перемові критерії не обумовлено, а це наводить на думку, що головним було їх професорське звання), недостатню розробленість апарату видання, неуніфікованість обсягу статей. На нашу думку, біографічне видання, яке в сукупності має близько 530 біографічних довідок, розміщених у трьох томах і обсяг яких перебільшує 1000 сторінок, повинно мати більш розвинену систему покажчиків і додатків. Томи 2 і 3 супроводжуються «Списками прийнятих скорочень» (т. 2, с. 498–509; т. 3, с. 586–597). Том 4 містить «Список основної використаної літератури» (с. 515–552), «Іменний покажчик» (с. 553–618), «Покажчик авторів статей» (с. 619–622).

Завдання різноманітних покажчиків у багатотомних біографічних виданнях великого обсягу – органічно поєднувати події, осіб, їхні досягнення, структуру нав-

⁶Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова за роки незалежності України: 1991–2005 рр. [Текст] / гол. ред. В. А. Смирина. – 2-е вид. – О. : Астропринт, 2005. – 552 с.

чального закладу тощо. Наявні покажчики мають конкретне завдання, і вони також необхідні, але їх недостатньо. Висловимо деякі зауваження до «Іменного покажчика». З формальної точки зору покажчик алфавітного типу складено вірно. Але виокремити, у разі необхідності, з нього осіб професорсько-викладацького складу неможливо. Він складений таким чином, що до нього включені не тільки професори, викладачі, яким присвячені томи, а також інші особи, прізвища яких зустрічаються у текстах статей, наприклад: О. Герцен (т. 3, с. 120; т. 4, с. 311), М. В. Ломоносов (т. 2, с. 127; т. 3, с. 549) та інші.

«Список основної використаної літератури» побудовано за роками видання. Тобто для того, щоб розшукати в списку необхідну працю, необхідно знати рік її видання. Інший недолік – праці одного автора розміщено у різних позиціях величезного списку.

Друге із видань присвячено випускникам Одеського (Новоросійського) університету. До нього увійшло близько 650 персоналій випускників, серед яких переважають біографії сучасників або випускників, які закінчили ВНЗ у ХХ столітті (600). Така диспропорція породжує запитання: яким чином і за якими принципами будуть формуватися наступні випуски, задекларовані в передмові? Скільки біографічних довідок про випускників ХІХ ст. увійдуть до наступних випусків? Ця невизначеність робить незрозумілими критерії відбору персоналій до словника.

Це видання визначено як «енциклопедичний словник». В існуючій класифікації довідкових видань, до яких належать рецензовані видання, «словник» і «енциклопедичний словник» є підвидами довідкового видання, які різняться архітектурою і методами побудови. Проте представлені видання, за великим рахунком, однакові за цими ознаками. Тому постає наступне запитання: з яких причин перше видання визначено як «біографічний словник», а друге – «енциклопедичний словник»?

Невизначеність з підвидом довідкового видання зумовлює й інші проблеми. Так, дефініція персоналій випускників університету наводиться ще довільніше, ніж у біографічному словнику, і складові дефініції подаються вже в іншому порядку. На першому місці – науковий ступінь або посада особи, потім зазначається фах. Наприклад: Усенко В. Т. – засл. юрист України [с. 212]; Філіппов М. М. – д-р наук. Філософ, письменник, журналіст [с. 215]; Флоровський А. В. – д-р наук (яких?), професор [с. 216], Силантьєва В. І. – д-р філол. наук, проф. Літературознавець, фахівець з філології тощо, замість: Усенко В. Т. – юрист; Філіппов М. М. –

філософ, письменник, журналіст. У методичному аспекті в дефініцію виносяться визначення за фахом, визнання досягнень у вигляді переліку відзначення заслуг. Нагороди, ступені і посади подаються за текстом.

Частина біографічного матеріалу, крім статей, подано у вигляді публіцистичних начерків. Біографічні статті про випускників університету, як і в попередньому виданні, різні за обсягом. У деяких випадках це спричиняє порушення пропорцій поміж персоналіями з огляду на їхній творчий внесок. Так, всесвітньо відомому члену-кореспонденту Російської Академії наук, доктору фізико-математичних наук, хіміку Зелінському М. Д. відведено 20 рядків [с. 31], академіку ВУАН, почесному академіку УАМ, музеологу Біляшівському М. Ф. – 15 рядків, фізику Сминтині В. А. – 65 рядків [с. 191–193], історика, археолога, фахівця в галузі інвайронментальної історії Сминтині О. В. – 57 рядків. Нагадаємо, що енциклопедичне видання передбачає уніфікацію усіх складових статей – дефініції, дат життя, бібліографії, обсягу.

Серед недоліків слід також зазначити неправильне подання дат життя за старим і новим стилем. Наприклад: Часовщиков П. Г. – 10(22).ІХ.1877 [с. 222], Челпанов Г. І. – д-р психолог. наук, проф. Філософ, психолог. 16(26).ІV.1862. У першому випадку до дати за старим стилем додано 12 днів, у другому – 10. У деяких випадках дату народження подано за старим стилем, а дату смерті – за новим.

Словник містить «Список скорочень», що також передбачає уніфікацію тексту статей. Проте, в текстах статей вищий навчальний заклад називається по-різному: і Новоросійський університет, і ІНУ (Імператорський Новоросійський університет). Наприклад: Троянський Й. М. – Новоросійський університет [с. 210], Тростянецький М. М. – ІНУ [с. 211].

Обидва видання гарно оформлені, містять фотопортрети, малюнки, документи і фотографії будівлі університету. Вони є цінним джерелом інформації для історичних, соціологічних, біографічних, статистичних досліджень тощо і однаково корисні фахівцям з історії вищої освіти в Україні, її навчальних закладів, історії науки, а також викладачам і студентам.

Незважаючи на перелічені недоліки, більшість яких перебуває у площині методики, колектив укладачів виявив високий творчий потенціал і досвід у створенні біографічних довідкових видань. Маємо надію, що наші зауваження спонукатимуть до удосконалення архітектури і форми наступних видань і, перш за все, наповнення їх сучасним науково-довідковим апаратом.